

İslâm Hukukunda İskât-ı Salât ve Devir: Osmanlı Uygulaması Örneği

Reduce the Prayer Debt and Turnover in Islamic Law: Ottoman Practice Example

Mehmet KOÇ*

Öz

İslâm hukuk tarihinde tartışmalara sahne olduğu gibi günümüzde de güncelliğini koruyan ve hâlen tartışmalara sebep olan konulardan birisi ıskât-ı salât ve devir meselesidir. İslâm hukukunda ölen kişinin namaz borçları her namaz için ayrı ayrı hesaplanır ve bunların fidyeleri fakirlere verilir. Namaz borçlarının bu şekilde düşürülmesi işlemine ıskât-ı salât denilmektedir. İskât-ı salâtın caiz olduğundan bahseden ne bir ayet ne de bir hadis vardır. İskât-ı salâtın caiz olduğu yönündeki ilk görüş hicri ikinci asrın sonlarında, Hanefîlerden İmam Muhammed'e aittir. O temenni (inşallah) ifadesini kullanarak Allah'tan böyle bir şey talep edilebileceğini ifade etmektedir. Ona göre ölenin namaz borcunun düşürülmesi oruç borcuna benzetilerek (temenni ifadesi ile) mümkündür. Bir kısmı dışında Şâfiîlerin çoğunluğu, Mâlikîler ve Hanbelîler ıskât-ı salâtın caiz olmadığı görüşündedirler. Hanefî âlimler tarafından namaz borcu fazla olanların ödemeleri gereken aşırı fidye miktarını daha aza düşürmenin bir çaresi (hile) bulunmuştur. Adı daha sonra devir olarak isimlendirilen bu işleme hicri beşinci asırdan itibaren cevaz verilmektedir. Devir, bir miktar paranın fakire fidye olarak verilmesi, fakirin bunu alıp kabul ettikten sonra parayı tekrar verene iade etmesi, aynı paranın tekrar fakire fidye olarak verilmesi ve bu işlemin fidye meblağına ulaşıncaya kadar devam etmesidir. Bu çalışmada ıskât-ı salât ve devir konuları Osmanlı hukuku özelinde ele alınacaktır. Çalışmada fetva mecmuaları, ıskât-ı salât risâleleri ve mahkeme kararlarından istifade edilecektir. Osmanlı Devleti mahkemelerin verdiği kararlarda hukuk birliğini sağlamak için Hanefî mezhebinin resmi mezhep olarak benimsemektedir. Çalışmanın amacı, ıskât-ı salât ve devir özelinde Osmanlı hukukunda Hanefî mezhebinin görüşlerinin tatbik edilmediğini ve fidye miktarını düşürme işleminin İslâm hukuk tarihinin hangi döneminde devir şeklinde isimlendirildiğini tespit etmeye yönelik olacaktır. Araştırmanın neticesinde Osmanlı hukukunda ıskât-ı salât ve devir özelinde Hanefî mezhebinin görüşlerinin mahkemelerde uygulandığını ve fidye miktarını düşürme işlemi devir şeklinde isimlendirilip kullanılan ilk kişinin -hali hazırda eldeki mevcut verilere göre- Osmanlı âlimlerinden Şihâbüddin es-Sivâsî (ö. 856/1456) olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Osmanlı Hukuku, İskât-ı Salât, Fetva, Mahkeme.

* Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, meh koc06@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-8881-9261, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 15.07.2022, Accepted/Kabul Tarihi: 02.09.2022, Published/Yayım Tarihi: 18.09.2022.

Abstract

As it has been the scene of debates in the history of Islamic law, one of the issues that is still up to date and still causes controversy is the issue of reduce the prayer debt (iskât-ı salât) and turnover (devir). In Islamic law, the deceased person's debts for prayers are calculated separately for each prayer and their ransom is given to the poor. The process of reducing the debts of prayers in this way is called iskât-ı salât. There is neither a verse nor a hadith mentioning the permissibility of iskât-ı salât. The first opinion that iskât-ı salât is permissible belongs to Imam Muhammad, one of the Hanafis, at the end of the second century of hijri. By using the expression wish (hopefully), he states that such a thing can be demanded from Allah. According to him, it is possible (with the expression of wish) to reduce the prayer debt of the deceased by comparing it to the debt of fasting. Except for some, the majority of Shafiis, Malikis and Hanbalis are of the opinion that iskât-ı salât is not permissible. A remedy (cheat) has been found by Hanafi scholars to reduce the excessive amount of ransom payable by those who owe a lot of prayer. The process, which was later named as the devir, has been permissible since the fifth century of the hijri. The devir is the giving of some money to the poor as a ransom, the poor accepting it, returning the money to the giver, giving the same money back to the poor as a ransom, and this process continues until the ransom amount is reached. In this study, the issues of iskât-ı salât and devir will be discussed in the Ottoman law. In the study, fatwa journals, iskât-ı salât treatises and court decisions will be used. The Ottoman State adopts the Hanafi sect as the official sect in order to ensure the unity of law in the decisions made by the courts. The aim of the study will be to determine whether the views of the Hanafi sect were applied in Ottoman law, in particular about iskât-ı salât and the devir, and in which period of Islamic law history the process of reducing the amount of ransom was called the devir. As a result of the research, it can be said that the views of the Hanafi sect were applied in the courts in Ottoman law in terms of iskât-ı salât and the devir, and that the first person to use the process of reducing the ransom amount as devir-according to the currently available data- it is possible to say he is Şihâbüddin es-Sivâsî (d. 856/1456).

Keywords: Islamic law, Ottoman law, Iskât-ı Salât, Fatwa, Court.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in birçok ayetinde¹ ve Hz. Peygamber'in birçok hadislerinde² namazın farziyeti ve öneminden bahsedilmektedir. Namaz sırf bedenî bir ibadet olduğu için bu ibadeti kişinin bizzat kendisinin ifa etmesi gerekir. İslâm hukukunda hastalık ve yolculuk gibi olağan dışı durumlarda bile namazın terkedilmesine izin verilmemekte ancak eda edilmesi hususunda bazı ruhsatlar/kolaylıklar sağlanmaktadır.³ Bir başkasının yerine namaz kılmak câiz değildir.⁴ Ancak kişinin kılmadığı namazların ölümünden sonra her bir namazına karşılık fidye verilmesi ile namaz sorumluluğunun düşüp düşmeyeceği konusunda ileride ayrıntısından bahsedileceği üzere mezhepler arasında görüş farklılıkları vardır. Bu mesele ile alakalı görüşler ıskât, fidye, hibe, vasiyet, hile-i şer'iyeye ve devir terimleri kullanılarak ele alınmaktadır.

İskât kelimesi, sözlükte “düşmek” manasına gelen sukût masdarından türemiş olup “düşürmek, atmak, izâle etmek”⁵ anlamlarına gelir. İstilah olarak ise bir hak veya sorumluluğu düşürmeyi ifade eder.⁶ Fıkıh ıstılahında ise ıskât kelimesi diğer kullanım alanlarının yanı sıra daha ziyade, anne karnındaki ceninin düşürülmesi anlamına gelen “ıskât-ı cenin” ile bir kimsenin sağlığında ifa edemediği namaz ve oruç ibadetleriyle alakalı sorumluluğunun vefatından sonra fidye ödenerek düşürülmesi anlamında kullanılan “ıskât-ı salât” ve “ıskât-ı savm” terimlerini ifade etmede kullanılmaktadır.⁷

Fidye kelimesi sözlükte “bir kimseyi bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtarmak için ödenen bedel” anlamına gelir.⁸ İstilah olarak ise “düşmanın esaretinden kurtulmak için ödenen bedeli veya bazı ibadetlerin eda edilmemesi ya da edası sırasında birtakım kusurların işlenmesi halinde ödenen dinî-malî yükümlülüğü” ifade eder.⁹

¹ el-Bakara 2/83; el-En'âm 6/92; et-Tevbe 9/18; en-Nûr 24/56; el-Mü'minûn 23/9; el-Meâric 70/22-35.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmî'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühêyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “İmân”, 1, 2; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Mustafa el-Babi el-Harabi, 1978), “İmân”, 3.

³ Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1410/1990), 3/4-7; Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm* (İstanbul: Mir Muhammed Kütüphanesi, 1307/1890), 1/128.

⁴ Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, thk. Abdullah Mahmud (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2001), 11/84.

⁵ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), “skt”, 3/2037; Muslihuddin Mustafa Ahterî, *Ahterî-i Kebîr*, (İstanbul: Dâru't-tabâatü'l-Âmire, 1293/1876), “skt”, 500.

⁶ Ali Bardakoğlu, “İskât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 19/137.

⁷ Bardakoğlu, “İskât”, 19/137.

⁸ İbn Manzûr, “fdy”, 5/3366; Ahterî, “fdy”, 702.

⁹ Ebû'l-Hasen b. Muhammed es-Suğdî, *en-Nütef fî'l-fetâvâ* (Lübnan: Daru'l-Furkan, 1984), 2/728, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mesûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407/1986), 2/76; Sâlim Söğüt, “Fidye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 13/55; İbrahim Paçacı, “Fidye”, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 187.

Hibe sözlükte “karşılıksız vermek, bağışlamak” anlamına¹⁰ gelir. Fıkıh ıstılahında ise “(temlikü'l-ayn bilâ ivaz) bir malı herhangi bir karşılık olmaksızın başkasına vermek onun mülkü haline (temlik) getirmek” anlamında kullanılmaktadır.¹¹ Hibe akdinin rükünleri îcab ve kabuldür. Kabz (tesellüm) ile akid tamam olur.¹² Îcab, bir tarafın “şu malımı sana hibe ettim” demesi, kabul ise diğer tarafın îcaba olumlu cevap vererek “kabul ettim” demesidir.¹³ Kabz, hibe konusu malın hibe edilen kişinin mülkiyetine geçtiğini gösterir.¹⁴ Kabul ifadesi olmasa da kabz etme ile kabul yerine gelmiş olur.¹⁵

Vasiyet sözlükte “bitiştirmek, bağlamak; önermek” anlamlarına gelmektedir.¹⁶ Fıkıh ıstılahında ise “bir şahsın, malını ölümü sonrasında gerçekleşmesi için bir şahsa veya hayır yoluna teberru yoluyla temlik etmesini ifade eder.”¹⁷

Hile sözlükte “çare, maharet, kurnazlık” gibi anlamlara gelir.¹⁸ Fıkıh ıstılahında ise “bir kimseyi istenen yönde bir irade beyanında bulundurmak için onda yanlış bir kanaat uyandırarak veya mevcut bulunan hatalı fikrin devamını sağlayarak yanıltmak” olarak ifade edilir.¹⁹ Hile-i şer‘iyye kelime olarak şer‘î/fikhî çare, çıkış yolu anlamına gelir. İslâm hukuku terimi olarak ise “meşru sonuçlara ulaştıran meşru araçlar” anlamında kullanılmaktadır.²⁰

Devir kelimesi sözlükte, “döndürmek, çevirmek” anlamına gelmektedir.²¹ İstılah olarak ise “ıskât için ayrılan paranın yetmemesi durumunda, bir miktar paranın fakire fidye olarak verilmesi, fakirin bunu alıp kabul ettikten sonra tekrar parayı verene iade etmesi, aynı paranın

¹⁰ İbn Manzûr, “vhb”, 6/4854; Ahterî, “vhb”, 1142.

¹¹ Fahrüddin Osman b. Ali b. Mihcen ez-Zeyla’î, *Tebyñnü’l-hakâik şerhu Kenzi’d-dekâik* (Bulak: Matba‘atü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1313/1896), 5/91; İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Halebî, *Mülteka’l-Ebhur*, thk. Vehbî Süleyman el-Ulbânî (b.y.: y.y., 1406/1986), 2/150.

¹² Zeyla’î, *Tebyñnü’l-hakâik*, 5/91; Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Cafer el-Kudûrî, *el-Muhtasar*, thk. Kamil Muhammed Uveyda (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1417/1997), 124.

¹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılahâtı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976), 4/226.

¹⁴ Aynî, *el-Binâye*, 9/198.

¹⁵ Aynî, *el-Binâye*, 9/202; Ebu Bekir b. Ali ez-Zebîdî, *el-Cevheretü’n-Neyyira şerhu Muhtasari’l-Kudûrî* (b.y.: y.y., ts.), 570.

¹⁶ İbn Manzûr, “vsy”, 6/4929; Ahterî, “vsy”, 1191.

¹⁷ Molla Hüsrev, *Dürerü’l-hükkâm*, 2/427; “Vasiyyet”, *el-Mevsuatu’l-fıkhiyye* (Kuveyt: Vizâretü’l-Evkaf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1425/2005), 43/221; Abdüsselam Arı, “Vasiyyet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/552.

¹⁸ İbn Manzûr, “hyl”, 6/4839; Ahterî, “hyl”, 702.

¹⁹ Saffet Köse, “Hile”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 18/28.

²⁰ Köse, *İslâm Hukuku Açısından Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer‘iyye* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020), 106; Köse, “Hiyel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 18/171.

²¹ İbn Manzûr, “dvr”, 2/1451; Ahterî, “dvr”, 392.

tekrar fakire fidye olarak verilmesi ve bu işlemin fidye meblağına ulaşınca kadar devam etmesi” anlamına gelir.²²

Bu çalışmada ıskât-ı salât ve devir meseleleri İslâm hukukunun Osmanlı tatbikatı çerçevesinde ele alınacaktır. İskât-ı salât ve daha sonra adı *devir* olarak isimlendirilen fidye miktarını düşürme işlemleri hakkında Hanefî mezhebi ve diğer üç mezhebin görüşleri de dikkate alınarak kısaca bilgi verilecektir. Çalışmanın amacı, ıskât-ı salât ve devir özelinde Osmanlı hukukunda Hanefî mezhebinin görüşlerinin tatbik edilip edilmediğini ve fidye miktarını düşürme işleminin İslâm hukuk tarihinin hangi döneminde *devir* şeklinde isimlendirildiğini tespit etmeye yönelik olacaktır. Zikredilen amaca ulaşmak için araştırmada veri kaynağı olarak Osmanlı'nın hem Klasik hem de Tanzimat Dönemi'ne ait mahkeme defterleri, fetva mecmuaları ve ıskât-ı salâtle alakalı risâleler ile ülkemizde Osmanlı arşivleri hususunda yapılan çalışmalar kullanılacaktır.

Ülkemizde İslâm hukuku açısından ıskât-ı salât ve devir konularının işlendiği bazı çalışmalar bulunmaktadır.²³ Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı fetva mecmuaları, ıskât-ı salât risâleleri ve mahkeme kararlarından istifade edilerek ve spesifik olarak bu konuda ele alınan bir çalışma mevcut değildir.

1. İslâm Hukukunda İskât-ı Salât ve Devir

Doğrudan ıskât-ı salâtın caiz olduğundan bahseden ne bir ayet ne bir hadis vardır ne de sahabe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn devirlerinde bir uygulama vardır. İskât-ı salâtın caiz olduğu yönündeki ilk görüş hicri ikinci asır sonlarında Hanefîlerden İmam Muhammed'e (ö. 189/805) aittir. Daha sonra adı devir olarak isimlendirilen uygulamaya ise hicri beşinci asra kadar cevaz veren bir fakîh bulunmamaktadır.²⁴

İskât-ı salâtın caiz olduğu yönündeki görüşün temelinde oruç tutmaya güç yetiremeyenlerin bunun yerine fidye ödemelerini emreden şu âyet yatmaktadır: “*Oruç sayılı*

²² Şürûnbülâlî (ö. 1069/1659) devir ismini kullanmaksızın devir işlemini eserinde açıklamaktadır. Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürûnbülâlî, *Nûru'l-İzâh ve Necâti'l-Ervâh*, (b.y.:el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 91; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr,1386/1966), 2/72; Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl ed-Dükâtî et-Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ Merâkı'l-Felâh Şerh-u Nûri'l-İzâh*, thk. Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî (Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 439; Ahmed Nükerî, *Câmiu'l-Ulûm fî Istilâhâtü'l-Fünûn* (Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 1/64; Köse, *İslâm Hukuku Açısından Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyye*, 344.

²³ Hayreddin Karaman *İslâmın Işığında Günün Meseleleri* isimli kitabının bir bölümünde ıskât-ı salât konusunu işlemektedir. Ali Bardakoğlu *TDV İslâm Ansiklopedisi* “İskât” maddesinde meseleyi etraflıca ele almaktadır. Soner Duman *Günümüz Fıkıh Problemleri* isimli kitabında ıskât-ı salât konusunu işlemektedir. Zikredilen üç eserde de ıskât-ı salâtın Osmanlı uygulamasından bahsedilmemektedir.

²⁴ Hayreddin Karaman, *İslâmın Işığında Günün Meseleleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 84; Soner Duman, *Günümüz Fıkıh Problemleri* (İstanbul: Beta Yayınları, 2019), 85.

günlerdir. Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumunu fidye verir. Bununla birlikte, gönülden kim bir iyilik yaparsa (mesela fidyeyi fazla verirse) o kendisi için daha hayırlıdır. Eğer bilerseniz oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.”²⁵ Bu âyette geçen, “Oruca gücü yetmeyenler” ifadesi ile bir sonraki ayetteki “içinizden kim bu aya ulaşırsa onu oruçlu geçirsin”²⁶ şeklindeki emir bildiren ayet beraberce ele alınarak, aşırı ihtiyarlık ve iyileşme ihtimalinin bulunmadığı ağır/devamlı hastalık gerekçeleriyle oruç tutamayan kişilerin daha sonra orucu kazâ yapmalarının da mümkün olmamasından dolayı onların tutamadıkları gün sayısınca fidye ödemeleri gerektiği konusunda mezhepler ittifak etmektedir.²⁷ Hanefî usûlcüler, orucunu tutamayanın daha sonra onu kazâ etmesini aklın kavrayacağı bir durum (*ma’kûlu’l-mana*) olarak değerlendirirler. Çünkü bedenî bir ibadetin kazâsı yine bedenî olarak yerine getirilmektedir. Kazâ etme imkanı olmayanın fidye ödeyerek oruç sorumluluğundan kurtulmasını ise aklın manasını idrak edemeyeceği (*gayr-i ma’kûlu’l-mana*) bir durum olarak kabul ederler. Çünkü bedenî ibadet yükümlülüğü bedenlen değil maddî bedel/fidye ödemeyle düşmektedir.²⁸

Zikri geçen iki grubun tutamadıkları oruçların fidyesini hayatta iken kendilerinin ödemeleri veya fidyenin ödenmesini vasiyet etmeleri gerekir. Vasiyet etmelerinin akabinde geride bıraktıkları terekenin üçte birinin vasiyete yeterli olması durumunda mirasçılardan bu fidyeyi ödemeleri gerekir. Onların böyle bir vasiyeti yoksa veya terekenin üçte biri vasiyeti karşılamak için yetersiz ise mirasçılar kendi mallarından (teberru) bu fidyeyi ödeyebilirler.²⁹

Aşırı yaşlılık veya devamlı hastalık dışında kalan hastalık, yolculuk, hamilelik, süt emzirme, ileri düzeydeki açlık ve meşakkat gibi durumlar ise fidye ödenmesini caiz hale getirmez. Zikri geçen mazeret durumları ortadan kalkınca tutulamayan oruçların kazâ

²⁵ *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Bakara 2/184.

²⁶ *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin, el-Bakara 2/185.

²⁷ Kudûrî, *el-Muhtasar*, 64; Molla Hüsrev, *Dürerü’l-hükkâm* 1/208; Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Ensârî er-Remlî, *Nihâyetü’l-muhtâc ilâ şerhi’l-Minhâc* (Beyrut: Dâru’l -Kütübü’l-İlmiyye, 1422/2002), 3/189; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Kitâbu’l-Mecmû şerhi’l-Mühezzeb li’ş-Şîrâzî*, thk. Muhammed Necib Mutî (Cidde: Mektebetü’l-İrşâd, ts.), 1/326; Ebü’l-Velid el-Bâcî, *el-Müntekâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1420/1999), 3/80; Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber, *el-İstizkâr*, thk. Abdulmutî Emin Kalacî (Kahire: Dâru’l-Küteybe, 1414/1993), 10/212.

²⁸ Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr fi şerhi Uşûli’l-Pezdevî* (Beyrut: Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1418/1997), 1/226.

²⁹ Kudûrî, *el-Muhtasar*, 64; Molla Hüsrev, *Dürerü’l-hükkâm* 1/208; İbrâhim İsmâil b. Yahya b. İsmâil el-Müzenî, *Muhtasarü’l-Müzenî fi Furûi’ş-Şâfiyyi* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1419/1998), 87; Mansur b. Yunus b. İdris el-Buhûtî, *Keşşâfü’l-kinâ’ an metni’l-İknâ’*, thk. Muhammed Emîn ed-Dinnâvî (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1418/1997), 2/133; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 10/218.

edilmesi gerekir.³⁰ Bazı fakîhler ise aşırı yaşlılık veya devamlı hastalık dışında zikri geçen mazeretler sebebiyle oruçlarını tutamayıp kazâsını da yapamadan ölen kişilerin mirasçılarının bu oruçların da fidyesini vermelerinin caiz olduğunu düşünmektedirler.³¹

Bununla beraber fidye yerine önceki görüşünde İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve bazı Şâfiî fakîhleri³² ise Hz. Peygamber'in, "Bir kimse öldüğünde üzerinde oruç borcu bulunuyorsa velisi onun adına tutar" şeklindeki hadis-i şerîfini³³ gerekçe göstererek ve hac borcuyla ölen kişinin adına velisinin hacedebilmesine kıyas yaparak ölen kişinin yakınlarının onun adına oruç tutabileceği kanaatindedirler.³⁴ Sonraki görüşünde İmam Şâfiî ve fakîhlerin çoğunluğu, ölen kişi adına fidye ödenmesini emreden hadisi³⁵ ve hiç kimsenin bir başkası adına namaz kılamayacağını, oruç tutamayacağını bildiren yukarıda zikri geçen hadisteki "yerine oruç tutma" ifadesiyle oruç yerine geçecek şey ile fidye vermenin kastedildiğini, namaz ve oruç gibi ibadetlerde kişi hayatta iken de ölümünden sonra da vekaletin geçersiz olduğunu, bundan dolayı ölen adına yakınlarının veya üçüncü kişilerin oruç tutmasının, namaz kılmasının caiz olmadığını söylerler.³⁶

Ölen kişiler adına her namaz için fidye verilerek namaz borcunun düşürülmesi (ıskât-ı salât) ile alakalı İmam Muhammed dışındaki ilk Hanefî müctehidlerinin olumlu bir görüşü bulunmamaktadır. İmam Muhammed'den sonraki Hanefî kaynaklarda onun, *ez-Ziyâdât* isimli eserinde "Bir kimse namaz borcu için fidye verilmesini vasiyet etse Allah dilerse (inşallah) yeterli olur" diyerek temenni şeklindeki beyanı aktarılır.³⁷ İmam Serahsî (ö. 483/1090) de ıskât-ı salâtı caiz görmekle beraber verilen fidyenin namazı ıskât edeceği yönünde bir kesinlik olmadığını, yükümlülüğün kurtulmanın Allah'ın lütfuna bağlı olduğunu ifade etmektedir.³⁸

İmam Muhammed, ayrıca ölen kişinin ıskât-ı salât hakkında vasiyet etmemesi durumunda mirasçılarının onun adına teberruan ıskât-ı salât yapmalarının yine temenni ifadesi ile (inşallah) caiz olduğu kanaatindedir. Bu görüşünün kökeninde ise İmam

³⁰ Kudûrî, *el-Muhtasar*, 64; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm* 1/208; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 3/189; Nevevî, *Kitâbu'l-Mecmû*, 1/328; Müzenî, *Muhtasaru'l-Müzenî*, 86; Buhârî, *Keşşâfü'l-kunâ'*, 2/133; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 10/218.

³¹ Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 3/190; Nevevî, *Kitâbu'l-Mecmû*, 1/343; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 10/167.

³² Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 3/190; Nevevî, *Ravdatu't-tâlibîn*, thk. Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru Âlemü'l-Kütüb, 1423/2003), 2/247.

³³ Buhârî, "Şavm", 42.

³⁴ Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 3/190.

³⁵ Tirmizi, "Sıyam", 23.

³⁶ Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 3/189-192; Nevevî, *Ravdatu't-tâlibîn*, 2/246-248; Bu konuda dört mezhebin görüşünden bahseder. Bk. İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 10/167.

³⁷ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 1/51; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/230; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/72.

³⁸ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/51.

Muhammed'in "vasiyet etmese de ölenin oruç borcu için mirasçılarının fidye ödemesi Allah dilerse yeterli olur" şeklindeki içtihadı yatmaktadır.³⁹ Böylece İmam Muhammed'in, vasiyetsiz ıskât-ı salâtın caiz olması görüşünü, vasiyetsiz oruç fidyesinin caiz olması görüşüne dayandırdığı varsayılmaktadır.⁴⁰

Hanefî fakîhlerin ıskât-ı salâtın cevazı yönünde görüş bildirmelerinin⁴¹ kökeninde namaz ve oruç borçlusu olarak ölen kişi açısından artık her iki ibadetin de ifa edilemez olma durumu vardır. Oruç, fidye ödenerek düşürülebiliyorsa ondan daha önemli olan namaz ibadetini de oruca katmanın (ilhak) mümkün olmasının caiz olacağı ancak fidye vermenin namaz borcunu düşürmesinin bir temenni olacağı ifade edilir.⁴² Hanefî usûlcüler ıskât-ı salâtın caiz olmasını usûlen gerekçelendirirlerken *gayr-i ma'kûlu'l-mana* ifadesini kullanarak "tıpkı bedeni ibadet olan oruç yükümlülüğü fidye ile düşüyorsa ondan daha önemli olan bedeni bir ibadet olan namaz da fidye ile düşer" demektedirler.⁴³ Ayrıca ıskât-ı salâtın ıskât-ı savma benzetilmesini "*mezhebin meşâyihlerinin istihsarı*" olarak değerlendirmektedirler.⁴⁴

Şâfiî mezhebinde ağırlıklı görüş, namaz borcuyla ölen kişinin yakınlarının fidye vererek o namazların ıskât edilmesinin caiz olmadığı yönündedir.⁴⁵ Nevevî (ö. 676/1277) ve Sübkî (ö. 773/1372) gibi bazı Şâfiîler ise ıskât-ı salâtın caiz olduğu görüşündedirler.⁴⁶ Mâlikî ve Hanbelîler ise fıkıh kitaplarının ıskât-ı savm meselelerinin işlendiği bölümlerde sadece ıskât-ı savmdan bahsetmektedirler. İlgili yerlerde -ıskât-ı salât caiz değildir- şeklinde herhangi bir ifadeleri bulunmamaktadır. Bu fakîhlerin ıskât-ı salâtın bahsetmemeleri, ıskât-ı savm ile ıskât-ı salât arasında herhangi bir kıyas yapmamaları onların ıskât-ı salâta cevaz vermediklerine işaret etmektedir.⁴⁷

³⁹ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/230; Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî*, 437; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/72.

⁴⁰ Bardakoğlu, "İskât", 19/141.

⁴¹ Zeynüddîn b. İbrahim el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (b.y.: Matba'attü'l-İlmiyye, 1417/1997), 2/308; Aynî, *el-Binâye*, 3/298; Zebîdî, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 256; Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî*, 437; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/72.

⁴² Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/51; Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî*, 437; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/72.

⁴³ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/51; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/230.

⁴⁴ Aynî, *el-Binâye*, 3/298; Şürünbülâlî, *Nûru'l-İzâh*, 169.

⁴⁵ Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 3/189; "Sukût", *el-Mevsuatu'l-fıkhiyye* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1412/1992), 25/83.

⁴⁶ Nevevî, *Ravdatu't-tâlibîn*, 2/247; Muhammed b. Şerefüddin el-Halîlî, *Fetâva'l-Halîlî ale'l-Mezhebi's-Şâfiyyi* (Kahire: y.y., ts.), 2/18.

⁴⁷ Buhûtî, *Keşşâfü'l-kunâ'*, 2/133; "Sukût", 25/83; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 10/166-175.

Hanefî kaynaklarda îfa edilmeyen kurban, adak, kefâret, zekât gibi malî ibadetlerin mükellefin vasiyeti⁴⁸ veya mirasçılar tarafından gönüllü bir şekilde ıskâtının caiz olduğu da ifade edilir.⁴⁹

Mezhepler arasında görüş birliği olmayan ıskât-ı salât meselesi daha sonra “devir” tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. “İskât-ı savm ve ıskât-ı salât için ödenen fidye miktarları doğal olarak zengin ve fakir arasında bir ayırıma yol açmaktadır. Sadece malî gücü iyi olan aileler ve mirasçılar vefat eden yakınlarının yüksek meblağlar tutan fidye borcunu ödeme imkânı bulmaktaydı. Bu ayırımın yol açtığı sıkıntı, hicri IV. yüzyılın sonlarından itibaren “devir” işleminin bulunması ve câiz görülmesiyle giderilmeye çalışıldı.”⁵⁰ Her ne kadar “devir” adı zikredilmese de fidye miktarını düşürme işlemine dair bilgiler Hanefî kaynaklarda şöyle geçmektedir. Abdulaziz el-Buhârî (ö. 730/1330) *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Uşûli'l-Pezdevî*, isimli eserinde meşhur Hanefî âlimlerinden Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *en-Neûzil* isimli eserinden nakille onun bir fetvasında şöyle dediğini aktarmaktadır: “Ölü, terekesinde ıskât için gerekli bir mal/para bırakmamışsa bir miktar mal/para ödünç alınır, bir fakire -filan kişiye vekaleten bu meblağı onun şu kadar namazının fidyesi olarak sana veriyorum- denilir ve ona verilir o da parayı aldıktan sonra -bunu ona vekaleten sana bağışlıyorum- der, bu verme ve alma işi ıskât bitinceye kadar devam eder.”⁵¹ İleride açıklanacağı üzere muhtemelen Osmanlı döneminde ilk defa adı “devir” olarak isimlendirilen/terimleştirilen fidye miktarını düşürme işleminin Hanefî kaynaklarda ilk defa yer alması bu şekildedir.

“Devir işlemine fakîhlerin cevaz vermesi fakirlerin de bundan yararlanmasının önünün açılması devir işleminin caiz görülmesinde önemli bir amil olmuştur. Bununla birlikte ne kadar iyimser düşünülürse düşünülün devir usûlünün -şekil yönüyle hukuka uygunluğu tartışması bir yana- mahiyeti itibariyle bir aldatmacadan ibaret olduğu, İslâm'ın ruhuna uygun düşmediği, bundan dolayı ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren İslâm âlimlerinin sert eleştirilerine ve bidat nitelendirmelerine konu olduğu görülür.”⁵²

2. Osmanlı Hukukunda İskât-ı Salât ve Devir

Çalışmamızın bu bölümünde Osmanlı hukukundaki ıskât-ı salât ve devir meseleleri üç alt başlıkta ele alınacaktır. Öncelikle ıskât-ı salât ve devrin fetvalarda nasıl yer bulduğuna değinilecektir. Daha sonra meselenin ıskât-ı salât risâlelerinde nasıl işlendiğine yer verilecektir. Son olarak ıskât-ı salât ve devir ile alakalı mahkeme kararları ele alınacaktır.

⁴⁸ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 2/306.

⁴⁹ Şürünbülâlî, *Nûru'l-Îzâh*, 169; Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî*, 437.

⁵⁰ Bardakoğlu, “İskât”, 19/142.

⁵¹ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/230; Karaman, *İslâmın Işığında Günün Meseleleri*, 85.

⁵² Bardakoğlu, “İskât”, 19/142.

2.1 Fetvalarda İskât-ı Salât ve Devir

Osmanlı döneminde ıskât-ı salâtla alakalı verilen ilk fetvalar bizim ulaşabildiğimiz kaynaklara göre Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) dönemindedir. Ebüssuûd Efendi'nin ilgili fetvası şöyledir: “İskât-ı salâtın farz ve sünnet olmadığını söyleyerek ıskât-ı salât uygulamasını inkâr eden kişinin dinden çıkıp çıkmadığı” sorusuna şu şekilde cevap vermektedir: “o kişinin kafir olmayacağı onun bu sözleri söylemesinin altında yatan gerekçenin ıskât-ı salât akçesi/fidyesine ulaşmak için gayret gösteren/tamah eden kişilere kızgınlığı olarak anlaşılmalıdır. Ne o kötü niyetli/tamahkâr kişiler ıskât-ı salâttan gelecek paralara göz diksinler ne de cahil biri bu sözü söylesin.”⁵³

Ebüssuûd Efendi bu fetvası ile ıskât-ı salâtın dinen caiz olmasının kökeninde ayet ve hadis nasları olmadığını belirtmektedir. Ayrıca o ıskât-ı salâtın caizliğinin kökeninde İmam Muhammed'in ismini zikretmeksizin müctehidlerin ictihadının olduğuna vurgu yapmaktadır. Ayrıca fetva metninden o günün toplumunun ıskât-ı salâta bakış açısını görmek de mümkündür. Günümüzdeki bazı kişilerin veya grupların ıskât-ı salât meselelerindeki tavırlarının benzerinin yaklaşık bundan beş yüz yıl önceki Osmanlı toplumunda da mevcut olduğunu göstermektedir. O dönemde ıskât-ı salât fidyesine tamah göstererek insanlara ölen yakınlarının ıskât-ı salâtını yapmaları yönünde mahalle baskısı yapıldığını söylemek mümkündür. Ebüssuûd Efendi de soruya verdiği cevapta hem ıskât-ı salâtın caizliğinin kökeninde müctehid görüşünün bulunduğunu ve cahil kişilerin ictihadla ulaşılan bir mesele ile alakalı böyle ileri geri konuşmalarının onların cahilliğini gösterdiğine değinmekte hem de ıskât-ı salât fidyesine tenezzül edip mahalle baskısı kuran kişilerin habis yani değersiz/kötü niyetli kişiler olduğunu ve onların cîfe-i dünyaya yani değersiz/geçici dünya malına hırs gösteren kişiler olduklarına vurgu yapmaktadır.

Ebüssuûd Efendi ıskât-ı salât ve devirle ilgili diğer bir fetvasında şöyle demektedir: “Ölen kişinin on yıllık çocukluk dönemi çıkarıldıktan sonra fakirlerin bir araya getirilerek bir yıllık namaz borcu için buğdayın kıymeti ölçü ve ağırlık birimlerine göre akçe hesabı yapılarak her bir fakire bir miktar akçe verilmesi ve bu akçenin fakirler arasında devrinin yapılması ve akabinde her bir fakire bir miktar akçe bölüştürülmesi ile ölen kişinin namaz borcunun düştüğüne dair müctehidlerden bir nakil olup olmadığı” şeklindeki soruya şu şekilde cevap vermektedir: “Her namaz için yarım sa‘ (yaklaşık 1.459 gr) buğday karşılığı paranın ölenin vasîsi tarafından fakirlere verilmesi ve onlarında daha sonra gönül hoşluğu ile tekrar ölen adına vasîye geri vermeleri ve her nöbette (devir) işlemin bu şekilde yapılması ile ölenin

⁵³ “İskât-ı salât kütüb-ü mu‘teberâtta mestur olup Zeyd “ne farz ne sünnettir” deyu inkâr eylese, şer‘an Zeyd’e ne lazım olur? el-Cevab: Kafir olmaz, ıskât-ı salât akçesine mütehâlik (kendini tehlikeye atacak kadar aceleci olan) olan mühmelâtın (değersiz, kıymetsiz) hursları mukabelesinde söylemek anlanır. Ne ol habisler (değersiz, kötü niyetli) cîfe-i (leş, artık) dünyaya hırs gösterebilir ne bir cahil böyle desin.” Şeyhülislâm Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî Ebüssuûd, *Mecmaü'l-Fetâvâ* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, demirbaş no. 006292), 25a.

namaz borcunu Allah u Teâlâ'nın affedeceği umulur bu hükme müctehidlerin istihsanı ile ulaşılmıştır.”⁵⁴ Ebüssuûd Efendi'nin verdiği bu fetvada ıskât-ı salâtla alakalı iki nokta öne çıkmaktadır. Birincisi ıskât-ı salât ve devir işlemine cevaz verilmesinin kökeninde müctehidlerin ichtihadının bulunduğuna dikkat çekilmesidir. Diğer nokta ise fidyenin fakirler arasında alıp verme şeklinde döndürülmesi işlemi için “devir” isminin kullanılması ve “devir” lafzının terimleşmeye başlamasıdır.

İskât-ı salât ve devirle alakalı fetva veren şeyhülislamlardan birisi de Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'dir (ö. 1103/1692). O da “ölen kişinin bir yıllık namaz borcunun fidyenin, ölenin terekesinden ayrılmasının ve fakirlerin bir araya getirilip devir yapılmak suretiyle ölenin beş yıllık ıskât-ı salâtının yapılmasının caiz olacağını” ifade etmektedir.⁵⁵

2.2 Risâlelerde İskât-ı Salât ve Devir

İskât-ı salât ve devirle alakalı fetvaların yanı sıra Osmanlı döneminde bu konularla alakalı risâleler de kaleme alınmıştır. Bunlardan en erken tarihli risâle Osmanlı'nın on beşinci yüzyıl âlimlerinden olan Şihâbüddin es-Sivâsî'ye (ö. 856/1456) aittir. O, Hanefî fakîhi Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin (ö. 596/1200) İslâm miras hukukuna dair “*el-Ferâ'izü's-Sirâciyye*” isimli eserini “*Şerh ale'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye*” adını vererek şerh etmiştir.⁵⁶ Eserinin sonuna eklediği “*Sûr'at-u İskâti's-salâti min Meyyit*” isimli risâlesini önce Arapça akabinde Osmanlıca olarak kaleme almıştır. Her ikisinde de ıskât-ı salâtla alakalı bilgiler vermiştir. Şihâbüddîn es-Sivâsî, Osmanlı döneminde ıskât-ı salâttaki devir ifadesini kullanan ilk kişidir. Devir ismi daha sonraları müteahhir Hanefî âlimlerden İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) tarafından da kullanılmaktadır.⁵⁷

⁵⁴ “*Zeyd fevt oldukta müddet-i ömrünün on yılı ifrâz (ayrılmak) olunup bakisi adedince fukara ihzar olunup Zeyd'in bir yıllık fevt olmuş namazı için fukaradan her birine yirmi vukiyye (ağırluk birimi) olan kile (ölçek) ile yüz kırk sekiz kile ve sekiz vukiyye buğdayın kıymetini Amr tasadduk edüp her biri meblağ-ı merkumu devr ettirüp Amr-ı mezburdan bedel her birine birer miktar akçe vermekle şer'an Zeyd'in ol miktarı yıllık namazı sâkit olur deyü ulemâ-i müctehidinden nakl var mıdır? Cevâb: Her salât mukabelesinde nısf-ı sa' (1 sa' = 2.917 gr) buğday hesabı üzere vasî fukaraya verüp onlar dahi tamam-ı tatyîbi nefisle (gönlü hoş etme) mûsînin (vasiyet eden) hakkı olmak üzere vasiye verüp her nöbette bu vech üzere edecek mercudur ki Hakkı sübhane ve teâlâ hazreti afv buyura meşâyih istihsânı ile olmuş hükümdür.” Çorlulu Sinan Efendi, *Kitabu'l-Fetava li-Ebüssuûd ve İbn Kemal Paşa* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, demirbaş no. 003407), 26b.*

⁵⁵ “*Zeyd-i müteveffanın veresi Zeyd'in beş yıllık namazının fidyasını vermek murad ettikde vereseden Amr sairlerin izniyle her namaz için buğdaydan nısf-ı sa' kıymeti hesabı üzere bir yıllık namazların fidyesine vâfi (yeterli) olan şu kadar akçeyi terekeden ifrâz ve bir kaç fakîri cem edüp ibn-i fılanın bir yıllık namazlarının ıskâtı için şunu sana verdim deyüp meblağ-ı mezburu ol fakîrlerin birine verüp ol dahi kabul ettim deyü alıp müllkü olduğunu bildikten sonra rızasıyla Amr'a sana hibe ettim deyü verüp Amr dahi alıp sair fakîrlerin herbiri yine minval-i meşruh üzere verüp beş yıllık namazların fidyesi tamam oluncaya dek devr ettikten sonra ol akçeyi ol fakîrlere taksim eylese caiz olur mu? el-Cevab: Olur.” Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (Ankara: TBMM Kütüphanesi, 1927/841), 1/10.*

⁵⁶ Yazma nüshada eserin ismi *Şerhu'l-Farâz el Müsemma bi Şihâbüddîn* olarak yazılmıştır.

⁵⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/73.

Şihâbüddîn es-Sivâsî, risâlesinde klasik Hanefî metinlerinde yer alan ıskât-ı salâtla alakalı bilgileri Arapça olarak zikrettikten⁵⁸ sonra devir meselesiyle alakalı bilgileri Osmanlıca olarak ayrıntıya inmek suretiyle şöyle aktarmaktadır:

“İskât-ı salâtın şartları vardır. Birinci şart oldur ki, fakîr devir eylemek gerek amma fakîr oldur ki “men lâ yemliku mietê dirhemini”⁵⁹ yani zaruri giyeceğinden ve evinden ve damından ve bağlarından ve davarlarından artık olan ve gayri dahi ne varsa zekât nisabından aşağı ve havâic-i zaruretten yukarı olan nesnenin kıymeti sekiz yüz akçe⁶⁰ (gümüş) olsa caiz olmaz. İskâtı devir etmek haramdır zira o ganîdir. Allah u Teâlâ'nın şu ayetinde olduğu üzere “Sadaka (zekât) ancak fakîrlere ve miskinlere verilir” eğer helal derse kafir olur. Ve bir şart dahi oldur ki, devir eden kimesne meyyitin vasîsi velîsi veya bu ikisinden vekil olmak gerek ve fakîr dahi nefsi için alıp ve meyyit için vermek gerek ve eğer bu niyetlere izin olmasa caiz olmaz zira meyyitin tasarrufundan çıkar. Ve bir şart dahi oldur ki, verilen nesnenin miktarını bilmek gerek ki kaç vakit içindir ya kaç gün içindir ya kaç ay içindir.”⁶¹

İskât-ı salât ve devirle alakalı kaleme alınan bir sayfalık risâlelerden biri de 1699 yılında Müderris Kara Mustafa Paşa tarafından “*İskât-ı Salât Sureti Beyanındır*” şeklinde isimlendirilen risâledir. Risâlede otuz yaşında vefat eden kişinin on sekiz yıllık ıskât-ı salâtı buğdayın kıymeti o günün rayicine göre hesaplanarak kaç devir dönüleceğinden bahsedilmektedir. Ayrıca devire katılan kişilerin nisap miktarı malı olmayan kişilerden oluşması gerektiği ile alakalı bilgiler bulunmaktadır.⁶²

İskât-ı salât ve devir ile alakalı en kapsamlı ve ayrıntılı bilgi veren ve on sayfadan oluşan risâlelerden birisi de 1865’li yıllarda Konya müftülüğü yapmış olan Kafalızâde Muhammed Said Efendi (ö. 1291/1874)⁶³ tarafından kaleme alınmıştır.

Kafalızâde risâlesinin⁶⁴ başında hamdele ve salveleden sonra risâleyi yazma gerekçesini, şehir ve köylerdeki imamların vefat eden kişilerin hukukunu bilmedikleri onlara ve diğer

⁵⁸ Şihâbüddîn es-Sivâsî, *Şerhu'l-Farâiz el Müsemma bi Şihâbüddîn* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, demirbaş no. 002199-II), 67a.

⁵⁹ “Altındaki zekât nisap miktarı yirmi miskaldır. Gümüşün nisabı ise iki yüz dirhemdir.” Bk. Ebül-Hasan Burhânüddîn b. Abdilcelil el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Muhammed Adnan Derviş (Beirut: Dâru'l-Erkâm, ts.), 1/125-126; Halebi, *Mülteka'l-ebhur*, 1/178.

⁶⁰ Şihâbüddîn es-Sivâsî'nin döneminde sekiz yüz akçenin, gümüşün zekât nisabı olan iki yüz dirheme denk geldiği anlaşılmaktadır.

⁶¹ Sivâsî, *Şerhu'l-Farâiz el Müsemma bi Şihâbüddîn*, 67b.

⁶² “Evvela bir gün altı vakit salâttır vitir dahi hesap olur. İmam-ı azam hazretlerine göre böyle olacak. Bir aylık namazımız yüz seksen vakit eder. Meselan bir kimesne fevt olsa otuz yaşında olsa on iki senesini çıkardık on sekiz sene kaldı. Bu kimesnenin ıskât-ı salâtı için altı kuruşu var balada zikrolunduğu üzere bir şehrimiz yüz seksen vakit eder. Dört yüz dirhem buğday kıymeti bu vakitte bir para olduğu surette yüz seksen vaktimiz yüz seksen para eder (...)” Kara Mustafa Paşa, *İskât-ı Salât Sureti* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, demirbaş no. 002199-II), 196b.

⁶³ Mehmet Önder, *Konya Maarifi Tarihi* (Konya: Ülkü Basımevi, 1952), 50.

⁶⁴ Taşbaskı olarak mevcut olan risâlenin yayın yeri, yayınevi ve yayın yılı bulunmamaktadır.

insanlara faydası olsun diye Türk lisanıyla bu meseleleri anlaşılır şekilde açıklamak istediği ve bu meseleleri fıkıh kitaplarından topladığı şeklinde ifade etmektedir.⁶⁵

Kafalızâde risâlesinin başında vefat eden kişi iskât-ı salâtı vasiyet ettiyse onun yerine getirilmesi gerektiğini, vasiyet etmemişse varislerin ya kendi mallarından, malları yoksa borç alıp iskât-ı salâtı devr-i şer'î (hile-i şer'iyeye) ile yapabileceklerini söylemektedir.⁶⁶

Kafalızâde daha sonra devir yapacak kişilerin taşıması gereken şartlardan bahsederek sayının birkaç kişiyle hatta tek kişi ile olabileceğini, onların fakir olması gerektiğini ve bulûğa ermiş olması (gayr-i mümeyyiz küçüklerin hibesinin geçersiz olmasından dolayı)⁶⁷ gerekir demektedir. Ayrıca devir edilen miktarın nisap miktarından aşağı olması gerektiğini de belirtmektedir.⁶⁸

Kafalızâde, kefâret ve fidye arasındaki farklardan bahsederek oruç, zihar, yemin, adam öldürme kefâretlerinde hile-i şer'iyeye ile devir yapılmasının caiz olmadığını beyan etmektedir.⁶⁹ Iskât-ı salât devri bittikten sonra ölenin oruç, zekât ve üzerine vacip olup yerine getiremediği diğer yükümlülükleri için ihtiyaten birkaç devir yapılabileceğini ifade eder.⁷⁰

Kafalızâde, aşırı yaşlı erkek ve kadınların ayakta, oturarak ve îma ile namazlarını kılamadıklarında orucun aksine namaz fidyelerini vermelerinin gerekmediğini söylemektedir.⁷¹ Kafalızâde, vasiyet etmeden ölen kişinin beş yıllık namaz borcunun fidyesini buğdayın rayiç bedelinin dikkate alınarak hesaplanacağını ifade eder. Daha sonra devir işleminin nasıl olacağı hakkında bilgi verir. Birden fazla fakirin devir yapması işlemini *halaka*

⁶⁵ Kafalızâde Muhammed Said, *Risâle-i Iskât-ı Salât*, (y.y.: y.y. ts.),1.

⁶⁶ "Eğer meyyit mükellef ve mükellefe olup malları dahi olup vasiyet dahi ettiklerinde eğer sülüs malları muktezayı sinnlerine (yaş) buğdaydan nısf-ı sa' yani beş yüz yirmi dirhem eder ve eda olunduğu vakitte kıymetine baliğ ise lazım gelen fidye-i salâtlarına vefa ederse hemen ayn-ı buğday yahud kıymeti meselan iki kuruş eda olunur. Hile-i şer'iyeye ile devre hacet yoktur. Bıraktığı malları fidye-i salâtlarına vefa etmez ise ol vakit şer'an beyan olunacak hile-i şer'iyeye ile devr olunur. Eğer meyyit vasiyet etmeden fevt olursa vereseleri kendi hisselerinden teberruan hile-i şer'iyeye ile devr ettirip eda ederler ise sahih olur. Allâh-u Teâlâ'dan af reca olunur. Ve yine meyyitin hiç malı olmaz ise vereseleri bir miktar şey istikraz (borç alma) edüp fidye-i salâtın devr ettirip verirler ise yine Allâh-u Teâlâ'dan af reca olunur." Kafalızâde, *Risâle-i Iskât-ı Salât*, 2.

⁶⁷ Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Hüseyin b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *el-Usûl*, (b.y.: Mektebetü Mişkâti'l-İslâmiyyet, ts.), 1/47.

⁶⁸ Kafalızâde, *Risâle-i Iskât-ı Salât*, 2.

⁶⁹ Kafalızâde, *Risâle-i Iskât-ı Salât*, 3.

⁷⁰ "Ve dahi malum ola ki, iskât-ı salât devri teknil olundukta birkaç devir fidye-i savm için hesap olunup kaç günlük savm kalmış ise her bir günün savmı için buğdaydan yarım sa' ve arpadan ve hurmadan bir sa' hesap olunup devr olunan akçenin haline göre kaç günlük fidye-i savm iskât eder ise ihtiyaten devr olunur. Ve birkaç devr dahi kalmış zekâtı için hesap olunup ne miktar zekât iskât eder ise ol miktar devr olunur. Ziyade olur ise zarar vermez. Ve birkaç devr dahi sair vecebe aleyhi için ihtiyaten devr olunur." Kafalızâde, *Risâle-i Iskât-ı Salât*, 5.

⁷¹ "Pîr-i fâni ve fâniye olan kimesneler kâimen yahut kâiden edâ-i salâta kadir ve kadire olmayıp ve başlarıyla dahi îmaya muktedir olmazlar ise onlar için fidye-i salât vermek lazım gelmez. Hayatta iken orucun hilafına namaz fidyesi verilmez." Kafalızâde, *Risâle-i Iskât-ı Salât*, 5.

*devri*⁷² şeklinde isimlendirmektedir. Fakirlerin yaptıkları işlemi –aldım, kabul ettim ve tekrar hibe ettim- kelimelerini kullanarak devir işlemi ayrıntısı ile anlatmaktadır. Ayrıca fakirler arasında dolaştırılan paranın bir kısmının *halaka devri* bittikten sonra fakirlere verilmesi gerektiğinden bahseder.⁷³

Kafalızâde, risâlesinin son kısmında *devr-i kebîr* olarak isimlendirdiği doksan yaşındaki birinin bulûğ çağından önceki yaşlarını çıkarıp geriye kalan yetmiş sekiz yıllık bütün ömrünün tedbiren ıskâtının bazı fukahâ tarafından ihtiyaten yapılmasının muhtar görüş olduğunu zikretmektedir. Yetmiş sekiz yıllık ıskât-ı salât için dokuz yüz otuz altı devir yapılacağını ve daha fazla devir olmaması için devredilen fidyenin nisap miktarına ulaşmayan altın veya kumaş gibi değerli şeylerden olabileceğini belirtir.⁷⁴

⁷² Halaka devri, birden fazla fakirin bir araya gelerek devir işlemi beraber yapmalarıdır. Bir fakir ile de ıskât-ı salâtın yapılması mümkündür. Halaka devri isimlendirmesi Kafalızâde'ye aittir. İncelenen mahkeme kararlarında *halaka devri* ifadesine rastlanmamıştır. Muhtemelen Konya yöresinde birden fazla fakir tarafından yapılan devir işlemine yöresel kullanımda *halaka devri* denilmektedir. Kafalızâde de yöresel kullanımdaki bu ifadeyi risalesine taşımaktadır.

⁷³ “*Ve dahi malum ola ki vasiyet etmeden fevt olan Zeyd-i müteveffanın verese-i Zeyd'in beş yıllık namazının fidyesini vermek murad eylediklerinde Zeyd'in beş yıllık namazı salât-ı vitir dahi dahil olarak bir günde altı vakit itibar ederek yüz seksen vakit eder. Ve her günde altı vakitten otuz günde yüz seksen vakit namaz eder. Bu miktar vakitte namazlarının fidyesini vâfi olan şu kadar akçe ifraz ve ihrac olunup yani her bir vakit namaza altmış paradan. Mesela tasadduk eylediği sene buğdayın kıymeti ehven (düşük) olur ise dahi noksandan hesap olunur. Yani yirmi paradan ve yahut otuz paradan. Ve dahi ğâlî (yüksek) olur ise mesela iki kuruştan yahut üç kuruştan itibar olunur. Hâsil-ı kelam Zeyd'in fidiye-i salâtı edâ olunduğu günde beş yüz yirmi dirhem buğdayın kıymeti itibariyledir. Zeyd'in vefatı günündeki kıymeti itibariyle değildir. Zira bazı vakit vefatı gününde buğdayın kıymeti ğâli ve pahalı olur. Salât edâ olunduğu günde ehven olur ve bazı vakitte emr-i bi'l-aks olur hasılı muttarid (düzenli) olmaz. Mesela her vakit namaza altmış paradan bir aylık namaz iki yüz yetmiş kuruş eder. Ol miktar mezburu tereke-i meyyitten ihrac ettikten sonra halaka devri denilen birkaç fakîr-i müslim âkul bâliğ cem' edüp ben sana fûlan oğlu fûlanın bir aylık geçmiş salâtının fidyesi için şu iki yüz yetmiş kuruşu verdim deyüp meblağ-ı mezburu ol fakîrlerin yedlerine verüp ol fakîr dahi kabul ettim deyü alıp kendi mülkü olduğunu bildikten sonra rızasıyla verese-i Amr'a yahut verese-i vekil olan mahalle imamına sana hibe ettim deyü verüp birkaç defa rızasıyla bu minval üzere alıp verüp ol fakîrin hissesine isabet eden tekmil olduktan sonra vereseden Amr-ı fakîrin rızasıyla alıp sair fakîrlerin her birerlerine de bu minval üzere verüp alıp beş yıllık namazların fidyesi tekmil oldukça meselan beş yıllık ıskât-ı salât devri teknil oldukça ol iki yüz yetmiş kuruş merhumun fidiye-i salâtına ve keffâreti yeminine taksim edüp otuz kuruş fidiye-i salât kendilere devr olunan fakîrlere verilüp onları tatyîb-i hatır (gönül hoşnutluğu) edüp ve bakiden doksan kuruş verüp (...)*” Kafalızâde, *Risâle-i Iskât-ı Salât*, 7.

⁷⁴ “*Ve dahi malum ola ki hakîrâne risâle-i merğûbenin ibtidasında icmalen beyan ve iş'âr olunan hile-i şer'iyye ile fidiye-i salâtın devrinin tafsilten beyanıdır. Eğer mevta zükûr olur ise on iki yaşını tarh (eksiltme) ve ihrac edüp ve eğer nisâ ise dokuz yaşını sabavetleri (çocukluk) için tarh ve ihrac edüp bakisini devr edeler devr-i kebîr tabir olunur. Bu kavil bazı fukahânın muhtar ve ihtiyatı ile olan kavil budur. Mesela bir racül fevt olsa ve sinni dahi doksana bâliğ olsa on iki sene sabâvetine ihrac olunur baki yetmiş sekiz kalır birer aydan devrini farz ettiğimiz takdirce her bir senede on ikişerden yetmiş sekiz sene darb ile dokuz yüz otuz altı devr eder ve ıskât-ı salât devr olunan fukaralara bir aylık salâtın fidyesini vâfi ve kâfi olan meta' gerek altın ve gerek kumaş her ne ise dokuz yüz atuz altı kere verüp alalar ve yanlarında kimesne olmasa evla olur.*” Kafalızâde, *Risâle-i Iskât-ı Salât*, 10.

Kafalızâde diğer risâlelere oranla ıskât-ı salât ve devirle alakalı daha ayrıntılı bilgiler veren risâlesinde *devr-i şer'î*, *halaka devri* ve *devr-i kebir* olarak isimlendirdiği üç tabir kullanmaktadır. *Halaka Devri* tabiri on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Konya'sında kullanılan yöresel isimlendirmelerden olsa gerektir.

2.3 Mahkeme Kararlarında İskât-ı Salât

Fetvalar ve risâlelere yansıyan ıskât-ı salât ile alakalı meselelerin Osmanlı'nın hem Klasik Dönemi hem de Tanzimat Dönemi mahkeme kararlarına yansıdığını; ıskât-ı salât yanında *devir* ve *devr-i şer'î* lafızlarının ise sadece Tanzimat Dönemi mahkeme kararlarına yansıdığı görülmektedir.

On altıncı yüzyıl mahkeme kayıtlarında ıskât-ı salât vasiyetleri bulunmaktadır. Bazı vasiyet örneklerinde mûsî, vasiyet miktarını belirtmektedir. Örneğin 1510 tarihli Üsküdar Mahkemesi'nde bulunan bir kayıta ölmeden önce malının üçte birinden beş yüz akçesinin ıskât-ı salât ve oruç borçlarının ödenmesini vasiyet eden Hüseyin isimli kişinin vasiyetinin doğru olduğunu mirasçıları kabul etmektedir.⁷⁵ 1578 tarihli Galata Mahkemesi'nde bulunan başka bir kayıta ise üç yüz akçe ıskât-ı salât için vasiyet edilmektedir.⁷⁶ Bazı kayıtlardaki vasiyet ise vasiyet miktarı belirtilmeksizin genel olarak “malımın üçte birinden ıskât-ı salâtın verilmesi” şeklinde olmaktadır. Örneğin 1520 tarihli Üsküdar Mahkemesi'nde bulunan başka bir kayıta da böyle bir vasiyet bulunmaktadır.⁷⁷ 1563 tarihli Üsküdar Mahkemesi'nde bulunan başka bir kayıta ise bir kadının ıskât-ı salât vasiyeti bulunmaktadır.⁷⁸

⁷⁵ “Bu sahih şer'î bir hüccet ve açık geçerli bir belgedir. İçeriğinde Ali b. Hızır isimli şahsın kendisinden asaleten ve kardeşi İbrahim b. Hızır'dan vekaleten ikrar ve kabul ettiği hususlar dile getirilmektedir. Aşağıdaki dava için ikrar ve tecviz etme hususunda kardeşine vekaleti sabit olmuştur. Bunun zikri o ikisinin (Ali ve İbrahim) mûrisin nesebi asabesi olmaları itibarıyla vefat etmiş bulunan Silahdar Hüseyin b. Abdullah'ın vârisleri oldukları Hasan b. Ali ve Yusuf b (...)’nın şahadetleriyle sabittir. Zikri geçen muris Hüseyin b. Abdullah hastalığı esnasında bütün malının üçte birini vasiyet etmişti. Bu miktar maldan 500 akçenin ıskât-ı salât ve savma harcanmasını (...) Her ikisi bu zikredilen vasiyeti sahih ve şer'î bir şekilde kabul ve tecviz etmişlerdir. (...) İş bu şekilde neticelenince, delil getirmek gerektiğinde bir hüccet olarak bulunması için bu belge yazıldı ve zikri geçen vasiye verildi.1510” Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919/927/M.1513-1521), haz. Bilgin Aydın-Ekrem Tak (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 292.

⁷⁶ “Ali b. Veli meclis-i şer'de vasiyet edip fevt olduğum gün techiz ve tekfinimden sonra üç yüz akçe ıskât-ı salâtıma verile (...)ve zimmetimde asla borcum yoktur.1578” Galata Mahkemesi 7 Numaralı Sicil (H.985/986/M.1577-1578), haz. Mehmet Akman-Fethi Gedikli (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 108.

⁷⁷ “Nefs-i Üsküdar'da mahalle-i Selman Ağa'da bir yaya kocası fevt olup Yusuf nam kimsenin evinde vaki olup üzerime ne varsa techizden ve kefenden artık olanı vasiyetim olsun ıskât-ı salât edin(...) deyu vasiyetine ikrarı mesmû olup sebt-i sicil olundu.1520” Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H.924/927/M.1518-1521), haz. Rifat Günalan-Vildan Kemal-Özlem Altıntop-Hatice Ayyıldız Bahadır (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 386.

⁷⁸ “Davud Paşa mahallesinden Şirin bt. Abdullah meclis-i şer'de bi-tav'ihî ikrar ve itiraf edip dedi ki vakf ettiğim evden gayri mülküm nem var ise sülüsün vasiyet ettim mütevellî olan Şahkulu b. Mustafa ıskât-ı salâtıma ve defnime ve techiz ve tekfinime ve'l-hasıl ne var görürse anı ede dediği itirafı gibbe't-taleb kayd-ı sicil olundu. 1563” Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970/971/M.1562-1563), haz. Rifat Günalan. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 200.

On yedinci,⁷⁹ on sekizinci⁸⁰ ve on dokuzuncu⁸¹ yüzyıl ıskât-ı salât vasiyet örneklerinde de on altıncı yüzyıl vasiyetlerinde olduğu gibi hem miktar belirtilerek hem de miktar belirtilmeden yapılan vasiyetler bulunmaktadır.

İskât-ı salâtın vasiyet ile ve vasiyet olmaksızın ölenin mirasçıları tarafından teberruan yapılması konusunda tereke defterleri önemli bilgiler sunmaktadır. İskât-ı salâtın hem vasiyetle hem de vasiyetsiz yapıldığına dair birçok örneğin bulunduğu defterlerden birisi 1741-1742 tarihli 315 numaralı Diyarbakır Sicil (tereke) Defteri'dir. Bu defterde ölenin miras dağılımını gösteren 144 adet hüküm bulunmaktadır. 89-92-96-98-132-135-136-139-142-143 numaralı 10 adet hükümde⁸² ölenin vasiyeti olmamasına rağmen mirasçılar gönüllü olarak onun ıskât-ı salâtı için terekeden hisse ayırmaktadırlar. 111-116-133 numaralı 3 adet hükümde⁸³ ise ölen kişinin ıskât-ı salâtı vasiyet ettiği görülmektedir. 144 adet hükümden geriye kalan 133 adet tereke kaydında ise ne ölen kişi ıskât-ı salât için vasiyet etmekte ne de onun mirasçıları teberruan onun adına ıskât-ı salât yapmaktadırlar. Farklı şehirlere ait birçok mahkeme defterinde de vasiyet olmaksızın ölenin mirasçıları tarafından ölen adına teberruan yapılan ıskât-ı salât örnekleri bulunmaktadır.⁸⁴

⁷⁹ Mahkeme karar metinleri için bk. Hüseyin Çınar, *1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 382; Ayşe Güngören, *12 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili (1074-1075/1663-1664) Değerlendirme ve Transkripsiyon* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 244; Alpaslan Yüksek, *Galata Mahkemesine Ait 141 Nolu Şer'iyye Sicilinin (H. 1098-1099) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 304.

⁸⁰ Mahkeme karar metinleri için bk. Taylan Akyıldırım, *259 Şer'iyye Sicili Defterine Göre Galata* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 131; M. Zahit Yıldırım, *30 Numaralı Adana Şer'iyye Sicil Defteri 1115/1703-1171/1757* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 162; Mustafa Çavdaroğlu, *61 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi H. 1124-1125/M. 1712-1713* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 116.

⁸¹ Mahkeme karar metinleri için bk. Abdullah Aydoğmuş, *75 Numaralı Konya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 315; Arzu Pehlevan, *1495 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili Defterine Göre Rize'nin Ekonomik ve Sosyal Hayatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 286; Abdulhamit Avcı, *590 Numaralı Karahisâr-ı Sâhib Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 280.

⁸² İbrahim Özcoşar, *315 Numaralı Hicri 1154-1155 (M.1741/1742) Tarihli Diyarbakır Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 132-230.

⁸³ Özcoşar, *315 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, 159-189.

⁸⁴ Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil, 396; Çavdaroğlu, *61 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, 48; Aydoğmuş, *75 Numaralı Konya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, 42; Ruken Tanriseven, *12 Nolu Antalya Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1862-1864 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 118; Ökkeş Narinç, *64 Numaralı Gaziantep Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*

2.4 Mahkeme Kararlarında Devir/Devr-i Şer'î

Zikri geçen fetvaların ve ıskât-ı salâtla alakalı risâlelerde ele alınan devir meselesiyle alakalı bilgilerin mahkeme kayıtlarına da yansıdığı görülmektedir. Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla mahkemelere yansıyan ıskât-ı salâtın *devir/devr-i şer'î* ile yapılmasının ilk defa vasiyet edilme örneği 1827 tarihli Halep Mahkeme Defteri'nde bulunmaktadır. İlgili karar şöyledir: Halep şehrinde bir handa misafir iken ölmeden on gün önce ıskât-ı salâtı, oruç ve yemin keffâretlerinin devr-i şer'î ile yapılması için Hasan Ağa, Mehmed Ağa'yı vasî olarak tayin etmektedir. Hasan Ağa vefat edince geride mirasçıları olmadığı için terekesi beytülmale intikal etmektedir. Vasî, beytülmalden ölenin ıskât-ı salât, oruç ve yemin keffâretlerinin devr-i şer'î ile yapılması vasiyetini yerine getirmek için geriye bıraktığı malları talep etmektedir.⁸⁵ Bu kayıta dikkatleri çeken ifade *devr-i şer'î* tabiridir. Devir esnasında fakirlerin fidye parasını birbirlerine hibe edip tekrar almalarının görünürde şer'î/hukukî (hile-i şer'iyye) bir işlem olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Devrin yapılmasının vasiyet edilmesi ile alakalı ikinci örnek 1860 tarihinden önceki birkaç yıla ait olduğu düşünülen Mehmet Aziz Çavuşzâde'nin (ö. 1277/1860) *Dürrü's-Sukûk* isimli sak⁸⁶ mecmuasında yer alan mahkeme kararıdır. İstanbul'da meydana gelen davada Süleyman Ağa isimli kişinin öldüğünde terekesinin üçte birinden ıskât-ı salâtı, oruç ve yemin keffâretlerinin yanı sıra yerine getiremediği adakları için devir yapılmasını ve fakirlere paranın dağıtılmasını vasiyet etmektedir. Vasî olan kişi de ölenin terekesini elinde bulunduran hanımı ve amcaoğlundan vasiyeti yerine getirmek için sülüs malı talep etmektedir.⁸⁷ Benzer diğer

(H.1123-1124/M. 1711-1712) (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 214; Ömer Faruk Yılmaz, 98/1 Numaralı Gaziantep Şer'iyye Sicili (H. 1155/M. 1742-1743) *Transkripsiyon ve Değerlendirme* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 156.

⁸⁵ “Fî'l-asl Arabkir Kasabası ahalisinden olup medine-i Halebî'ş-şehbâ'da Hacı Musa Hanı'nda müsafiren sakin iken bundan akdem vefat eden Hasan Ağa b. Hüseyin'in zâhirde vâris-i ma'rûfu olmayıp bi'l-cümle terekesi cânib-i beytülmalâ aid ve râci oldukdan sonra müteveffâ-yı mezburun bir vasî-i muhtârı olduğunu iddia eden Mehmed Ağa b. Osman nam kimesne meclis-i şer'î şer'î-i enverde medîne-i mezbure muhassılı ve emîn-i beytül-mâl olup bu misillü bilâ vâris-i ma'rûf fevt olanların terekelerini bâ fermân-ı âlî kabza memûr olan Mehmed Şakir Ağa b. İbrahim muvâcehesinde üzerine dava ve takrîr-i kelâm edip müteveffâ-yı mezbur hayatında fevtinden dört gün mukaddem tarih-i defninden on gün mukaddem şöyle vasiyet eyledi ki ben bi-emrillahi teâlâ vefat eylediğimde mezbur Mehmed Ağa bi'l-cümle terekemi ahz u kabz edip emvâl-i mevcûdemden bir sim kaplama kılıç ve bir simlû en'âm-ı şer'î kesesi semen-i misilleriyle âhara furûht (satma) re'slerinin kadr-i ma'rûfu ile techîz ve tekfîn ve levâzım-ı defnimin umurunu ru'yet ve mâ adâsı ıskât-ı salât ve keffâret-i savm ve yeminim için bade'd-devri-ş-şer'î fukarâ-yı müslimûne tasadduk oluna (...)1827” Hacer Vilgenoğlu, 209 Numaralı Halep Şer'iyye Sicili (H.1242/M.1827) *Transkripsiyon ve Değerlendirme* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 96.

⁸⁶ “Sak, hâkim tarafından dava konusu olan meseleye ve bu meseledeki kararına dair hazırlanan belgedir.” Süleyman Kaya, “Sak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 35/586.

⁸⁷ “Mahmiye-i İstanbul'da Hoca Paşa kurbunda fûlan mahallesinde sakin iken bundan akdem vefat eden attar esnafından Süleyman Ağa b. Fûlan b. Fûlan'ın verese-i menkûhâ-i metrukesi Rukiye Hatun bt. Fûlan ile sulbî sağır oğlu Mahmud'a münhasıra olduğu inde-ş-şer' zahir ve mütehakkuk olduktan sonra müteveffâ-yı mezburun terekesine bi'l-

örnekler 1878 tarihli Kütahya,⁸⁸ 1911 tarihli Lice⁸⁹ ve 1916 tarihli Adıyaman⁹⁰ mahkemelerinde de bulunmaktadır.

Sonuç

Araştırmamızda İslam hukuk tarihinin bazı dönemlerinde olduğu gibi günümüzde de canlılığını koruyan ve toplumda tartışmalara, mahalle baskısına ve suiistimallere de açık konulardan bir tanesi olan ıskât-ı salât ve devir meselesi; İslâm hukukunun Osmanlı uygulamasında fetva mecmuaları, ıskât-ı salât risâleleri ve mahkeme kararlarından istifade edilerek ele alınmıştır.

Osmanlı hukukundaki ıskât-ı salât ve devirle alakalı meselelerin iftâ ve kazâ boyutu ayrı ayrı ele alınarak değerlendirildiğinde şu bulgulara ulaşmak mümkündür:

İncelenen fetva mecmuaları çerçevesinde tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı şeyhülislamı arasında ıskât-ı salâtın caiz olması noktasında herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. İmam Muhammed'in ıskât-ı salâtın caiz olması yönündeki görüşünün verilen fetvalarda müftabih görüş olarak aktarıldığı görülmektedir. Fetvalarda ıskât-ı salâtın caizliğine vurgu yapılırken aynı fetvanın içinde/devamında devir meselesinin ayrıntısına inilerek bu işlemin de caiz olduğu ifade edilmektedir.

*verese vaz-ı yedi mütehakkık olup zâtı tarif-i şer'î ile muarrafe olan zevce-i mezbure Rukiye Hatun mahzarında üzerine dava ve takrir-i kelam edüp müteveffâ-yı mezbur Süleyman Ağa b. Fılan hayatında vefatından yirmi gün mukaddem – ben bi-emrillâhi teâlâ vefat eylediğimde cemî-i terekem ve zimem-i nâsta olan hukukum ahz ve kabz olunup sünnet-i seniyye üzere levâzım-ı techiz ve tekfinim görülüp duyûn-u müsbetem zuhur eder ise bade'l-edâ bâki kalan terekemin sülüsü ifraz ve sülüs-ü mezkurdan şu kadar kuruşu ıskât-ı salât ve keffâreti savm ve yemin ve nüzûrât-ı sairem için bade'd-devr fukarâ-i müslimîne verile (...) o kimesneler li-eclî's-şehade meclis-i şer' de hazırân olup eserü'l-istişâd (...) bizim huzurumuzda vasiyet ve tenfizine işbu müdde-i mezbur Ali Ağa'yı vasiyy-i muhtar nasb ve tayin eyledikten sonra ol dahi vesayet-i mezkureyi bade'l-kabul (...)” Mehmet Aziz Çavuşzâde, *Dürrü's-Sukûk* (İstanbul: y.y., 1277/1861), 348.*

⁸⁸ “Ali Beşe hayatında vefatından on gün mukaddem ben bi-emrillâhi teâlâ vefat eylediğimde cemî-i terekem ve zimem-i nâsta olan hukukum ahz ve kabz ve sünnet-i seniyye üzere levâzım-ı techiz ve tekfin görülüp duyûn-u müsbetem zuhur eder ise bade'l-edâ bâki kalan terekemin sülüsü ifraz ve sülüs-ü mezkurdan iki bin kuruş ıskât-ı salât ve keffâret-i savm ve yemin için bade'd-devr fukarâ-i müslimîne verile deyip vasiyet etmesi (...) 1878” Hüseyin Göksal, *Kütahya'nın 52 Nolu Şer'iyeye Sicili* (Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 253.

⁸⁹ “(...) kalan terekemin sülüsünü ifrâz ve sülüs-i mezkûrdan iki yüz guruşu ıskât-ı salât ve keffâret-i savm ve yemin için ba'de'd devr fukarâ-yı müslimîne verile (...) 1911” Nurullah Yalçınkaya, *408 Numaralı Lice Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 22013), 78.

⁹⁰ “(...) müteveffâ-yı mezbure vefatından on gün mudaddem bi-emrillahi teâlâ vefat eylediğimde cemî-i terekem ve zimem-i nâsta olan hukukum ahz ve kabz olunup sünnet-i seniyye üzere levâzım-ı techiz ve tekfinim görülüp duyûn-u müsbetem zuhûr eder ise ba'del-edâ bâki kalan terekemin sülüsü ifrâz ve sülüs-ü mezkûrdan üç yüz guruş ıskât-ı salât ve keffâret-i savm ve yemin için bade'd-devr fukarâ-yı müslimîne verile (...) 1916” Mehmet Baydaş, *236 Numaralı Hısn-ı Mansur (Adıyaman) Kadı Sicilinin 20-96 Sahifelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 30.

İskât-ı salâtın caiz olması noktasında Osmanlı fakîhleri arasında olmayan tartışmalar Osmanlı toplumunun bir kısmının gündeminde yer almaktadır. Böyle bir tartışmanın varlığını bu konuda verilen fetvalar gün yüzüne çıkararak onların ıskât-ı salâta bakış açısını göstermektedir. Bu bakış açısını yansıtmaları açısından şeyhülislam Ebüssuûd Efendi'ye sorulan fetva önemli bir veridir. “İskât-ı salâtın farz ve sünnet olmadığını söyleyerek ıskât-ı salât uygulamasını inkâr eden kişinin dinden çıkıp çıkmadığı” şeklindeki soruya; Ebüssuûd Efendi, “o kişinin kafir olmayacağı onun bu sözleri söylemesinin altında yatan gerekçenin ıskât-ı salât akçesine/fidyesine ulaşmak için gayret gösteren/tamah eden kişilere kızgınlığının olabileceği” şeklinde cevap vermektedir. Ayrıca “Ne o kötü niyetli/tamahkâr kişiler ıskât-ı salâttan gelecek paralara göz diksinler ne de cahil biri bu sözü söylesin.” cümlesini de verdiği cevaba eklemektedir.

Verilen bu fetvada iki husus öne çıkmaktadır: Birincisi ıskât-ı salâtın dinen caiz olmasının delilinin (kaynak), ayet ve hadis nasları değil İmam Muhammed'in ismi zikredilmeksizin müctehid görüşü olduğuna vurgu yapılmasıdır. İkincisi ise ıskât-ı salâta alakalı günümüzde bazı kişi veya grupların ıskât-ı salâtı bir kazanç kapısı olarak görmeleri ve ölenin yakınlarına mahalle baskısı uygulayarak onların acılarından istifade etmeleri ve bunu paraya çevirmelerinin aslında yeni bir şey olmadığını bu tavırların bundan yaklaşık beş yüz yıl önce de Osmanlı toplumunda mevcut olduğunu göstermesidir.

Osmanlı döneminde ıskât-ı salât risalelerini kaleme alan müelliflerin fakîh, müftü ve müderris olmaları, risalelerin içeriğinin de iftâ kapsamında değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Risalelerin formatı, fetva mecmualarına benzemekle beraber onlardan ayrıldıkları yön ise risalelerde devir işlemlerinin daha ayrıntılı bir şekilde anlatılması ve devir işlemiyle alakalı birisi (*halaka devri*) yöresel bazda olsa da *devr-i kebîr*, *devr-i şer'î* gibi tabirlerin/terimlerin kullanılmakta olmasıdır.

İskât-ı salât ve devir ile alakalı mahkeme kararları üzerinden ise şunları söylemek mümkündür: On altıncı yüzyıldan itibaren yirminci yüzyıl başlarına kadar kişilerin ölmeden önce ıskât-ı salât vasiyetinde buldukları görülmektedir. Bazı mahkeme kayıtlarında ise ölen kişi vasiyet etmese de onun yakınlarının ölen yakınları adına teberruan ıskât-ı salât yaptırdıkları görülmektedir. Bunların yanı sıra ıskât-ı salâtın *devr/devr-i şer'î* ile yapılması vasiyetlerinin 1827 yılından itibaren mahkeme kayıtlarına yansıdığı da müşahede edilmektedir. Çalışmamızda veri kaynağı olarak yaklaşık dört yüz elli civarında mahkeme defteri incelendi. Bu defterler üzerinden bir oranlama yapmak gerekirse tereke/miras dağılımı dava kayıtlarına göre ıskât-ı salât davalarının oranı yüzde bir civarında kalmaktadır. Bu oran ise bize şunu göstermektedir. Ya ıskât-ı salât işlemlerinin hepsi mahkeme kayıtlarına girmemiştir ya da vasiyetli ve vasiyetsiz ıskât-ı salât işlemleri Osmanlı toplumunda yaygın bir işlem değildir.

Çalışmada ulaşılan bulgulardan birisi de bizim toplumumuzda/örfümüzde sıkça kullanılan devir adının (araştırılan mevcut kaynaklara göre) terimleşme sürecinin başlangıcı ile alakalı ilk yazılı verinin tespit edilmesidir. Ulaşılan kaynaklarda devir terimini kullanan ilk kişinin Osmanlı'nın on beşinci yüzyıl âlimlerinden olan Şihâbüddin es-Sivâsî olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra Ebüssuûd Efendi ve diğer şeyhülislamlar da devir adını sıkça kullanmaktadırlar. Hatta Osmanlı coğrafyasında yaşayan müteahhir Hanefî âlimlerinden olan İbn. Âbidin de eserlerinde devir adını kullanmaktadır. Osmanlı coğrafyası dışındaki Hanefî âlimlerin devir adını kullanmadıklarını söylemek mümkündür.

Fetvalar, risâleler ve mahkeme kararları ışığında ıskât-ı salât ve devir özelinde ele alınan bu çalışmanın neticesinde şöyle demek mümkündür: Osmanlı âlimlerinin/kadılarının *devir*, *halaka devri*, *devr-i şer'î* ve *devr-i kebîr* gibi tabirleri/terimleri de kullanarak çözüm buldukları ıskât-ı salât meselesinde İmam Muhammed'in görüşüne mutabık kaldıkları görülmektedir.

Kaynakça

- Ahterî, Muslihuddin Mustafa. *Ahterî-i Kebîr*. İstanbul: Dâru't-tabâatü'l-Âmire, 1293/1876.
- Akyıldırım, Taylan. *259 Şer'iyeye Sicili Defterine Göre Galata*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Arı, Abdüsselam. "Vasiyet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/552-555. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Aynî, Mahmud b. Ahmed b. Musa. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2. Basım, 1410/1990.
- Aynî, Mahmud b. Ahmed b. Musa. *Umdetu'l-Kârî*, thk. Abdullah Mahmud. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Avcı, Abdulhamit. *590 Numaralı Karahisâr-ı Sâhib Şer'iyeye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Aydoğmuş, Abdullah. *75 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Bâcî, Ebû'l-Velid. *el-Müntekâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Atâ. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Bardakoğlu, Ali. "İskât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19/137-143. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Baydaş, Mehmet. *236 Numaralı Hısn-ı Mansur (Adıyaman) Kadı Sicilinin 20-96 Sahifelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kâmusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976.
- Buhârî, Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Uşûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Camiu's-Sahih*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.y: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Buhûtî, Mansur b. Yunus b. İdris. *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*. thk. Muhammed Emîn ed-Dinnâvî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1418/1997.
- Çavdaroğlu, Mustafa. *61 Numaralı Ayntab Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi H. 1124-1125/M. 1712-1713*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Çavuşzâde, Mehmet Aziz. *Dürrü's-Sukûk*. İstanbul: y.y., 1277/1861.
- Çınar, Hüseyin. *1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Ankara Şer'iyeye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Çorlulu Sinan Efendi, *Kitabu'l-Fetava li-Ebussuûd ve İbn Kemal Paşa*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, demirbaş no. 003407,1b-338a.
- Duman, Soner. *Günümüz Fıkıh Problemleri*. İstanbul: Beta Yayınları, 2019.

- Galata Mahkemesi 7 Numaralı Sicil (H.985/986/M.1577-1578). haz. Mehmet Akman-Fethi Gedikli. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011. <http://www.kadisicilleri.org/index.php>
- Göksal, Hüseyin. *Kütahya'nun 52 Nolu Şer'iyye Sicili*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Güngören, Ayşe. *12 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili (1074-1075/1663-1664) Değerlendirme ve Transkripsiyon*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Halebî, İbrahim b. Muhammed b. İbrahim. *Mülteka'l-ebhur*. thk. Vehbî Süleyman el-Ulbânî. 2 Cilt. b.y.: y.y., 1406/1986.
- Halîlî, Muhammed b. Şerefüddin. *Fetâva'l-Halîlî ale'l-Mezhebi's-Şâfiyyi*. 2 Cilt. Kahire: y.y., ts.
- İbn Abdülber, Yusuf b. Abdullah b. Muhammed. *el-İstizkâr*, thk. Abdulmutî Emin Kalacî. 30 Cilt. Kahire: Dâru'l-Küteybe, 1414/1993.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz. *Reddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1386/1966.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrahim el-Mısrî. *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. 8 Cilt. b.y.: Matba'atü'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Kara Mustafa Paşa, *İskât-ı Salât Sureti*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, demirbaş no. 005424, 1a-196b.
- Karaman, Hayreddin. *İslâmın Işığında Günün Meseleleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mesûd. *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407/1986.
- Kaya, Süleyman. "Sak". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/586-587. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Köse, Saffet. "Hile". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/28-29. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Köse, Saffet. "Hiyel". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/170-178. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Köse, Saffet. *İslâm Hukuku Açısından Kanuna Karşı Hile ve Hile-i Şer'iyye*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020.
- Kudûrî, Muhammed b. Ahmed b. Cafer. *el-Muhtasar*. thk. Kamil Muhammed Uveyda, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 10. Basım, 2009.
- Merğînânî, Ebû'l-Hasan Burhânüddîn b. Abdilcelil. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. thk. Muhammed Adnan Derviş. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, ts.
- Müzenî, İbrâhim İsmâil b. Yahya b. İsmâil. *Muhtasarü'l-Müzenî fî Furûi's-Şâfiyyi*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Molla Hüsrev. *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*. 2 Cilt. İstanbul: Mir Muhammed Kütüphanesi, 1307/1890.

- Narinç, Ökkeş. *64 Numaralı Gaziantep Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi H.1123-1124/M. 1711-1712*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri. *Kitâbu'l-Mecmû şerhü'l-Mühezzeb li'ş-Şrâzî*. thk. Muhammed Necib Mutî. 23 Cilt. Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri. *Ravdatu't-tâlibîn*. thk. Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Âlemü'l-Kütüb, 1423/2003.
- Nükerî, Ahmed. *Câmiu'l-Ulûm fî Istilâhâtî'l-Fünûn*. 4 Cilt. Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000.
- Önder, Mehmet. *Konya Maarifi Tarihi*. Konya: Ülkü Basımevi, 1952.
- Özcoşar, İbrahim. *315 Numaralı Hicri 1154-1155 (M.1741/1742) Tarihli Diyarbakır Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Paçacı, İbrahim. "Fidyeye". *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Pehlevan, Arzu. *1495 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili Defterine Göre Rize'nin Ekonomik ve Sosyal Hayatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Pezdevî, Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Hüseyin b. Abdilkerîm. *el-Usûl*. b.y.: Mektebetü Mişkâtî'l-İslâmiyye, ts.
- Remlî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Ensârî. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l -Kütübü'l-İlmiyye, 1422/2002.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993.
- Sivâsî, Şihâbüddîn. *Şerhu'l-Farâiz el Müsemma bi Şihâbüddîn*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, demirbaş no. 002199. 1a-67b.
- Söğüt, Sâlim. "Fidyeye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/55-57. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Suğdı, Ebû'l-Hasen b. Muhammed. *en-Nütef fi'l-fetâvâ*. 2 Cilt. Lübnan: Daru'l-Furkan, 1984.
- "Sukût", *el-Mevsuatu'l-fıkhiyye*. 25/81-88. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkaf ve'ş-Şuûni'l İslâmiyye, 1412/1992.
- Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*. Ankara: TBMM Kütüphanesi, 1927/841.
- Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî. *Mecmaü'l-Fetâvâ*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, demirbaş no. 006292.1a-412b.
- Şürünbülâlî, Hasen b. Ammâr b. Alî. *Nûru'l-Îzâh ve Necâtü'l-Ervâh*. b.y.: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmâil ed-Dûkâtî. *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ Merâkı'l-Felâh Şerh-u Nûri'l-Îzâh*, thk. Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî. Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- Tanriseven, Ruken. *12 Nolu Antalya Şer'iyeye Sicili Defterine Göre 1862-1864 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: Mustafa el-Babi el-Harabi, 1978.
- Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919/927/M.1513-1521)*. haz. Bilgin Aydın-Ekrem Tak. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008. <http://www.kadisicilleri.org/index.php>

- Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H.924/927/M.1518-1521)*. haz. Rıfat Günalan-Vildan Kemal-Özlem Altıntop-Hatice Ayyıldız Bahadır. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010. <http://www.kadiscilleri.org/index.php>
- Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H.970/971/M.1562-1563)*. haz. Rıfat Günalan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010. <http://www.kadiscilleri.org/index.php>
- “Vasiyyet”, *el-Mevsuatu'l-fıkhiyye*. 43/221-301. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1425/2005.
- Vilgenoğlu, Hacer. *209 Numaralı Haleb Şer'iyeye Sicili (H.1242/M.1827) Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yalçınkaya, Nurullah. *408 Numaralı Lice Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Yıldırım, M. Zahit. *30 Numaralı Adana Şer'iyeye Sicil Defteri 1115/1703-1171/1757*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Yılmaz, Ömer Faruk. *98/1 Numaralı Gaziantep Şer'iyeye Sicili (H. 1155/M. 1742-1743) Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yüksek, Alpaslan. *Galata Mahkemesine Ait 141 Nolu Şer'iyeye Sicilinin (H. 1098-1099) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Zebîdî, Ebu Bekir b. Ali. *el-Cevheretü'n-neyyire şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*. b.y.: y.y., ts.
- Zeyla'î, Fahrüddin Osman b. Ali b. Mihcen. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. 6 Cilt. Bulak: Matba'atü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1313/1896.